

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНИЙ ВИМІР

*І. О. КУРИЛО,
кандидат економічних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту демографії та
соціальних досліджень НАН України*

Наприкінці ХХ – початку ХХІ сторіччя українське суспільство, рухаючись до нової соціально-економічної системи в умовах загальної кризи й радикального економічного реформування, зіткнулось із загостренням багатьох соціально-демографічних проблем, зокрема тих, що пов'язані з трансформацією соціального становища високоосвічених та професійно спроможних груп населення внаслідок різкого переструктурування суспільства. В ході формування нової суспільної моделі соціально-професійна структура населення стала однією з головних сфер кардинальних соціальних змін.

Перебіг економічної кризи, підвищення рівня безробіття і збільшення його тривалості, знецінення освіти, різке падіння добробуту населення в Україні у 90-і роки минулого століття супроводжувались зростанням чисельності маргінальних соціально-професійних груп, значними втратами інтелектуального потенціалу. Розпад старих соціальних спільнот і зв'язків, невизначено-розмитий стан соціальної структури цього періоду дозволяє, однак, констатувати притаманність їй антагоністичних рис, зумовлених різким майновим розшаруванням, масовою низхідною соціальною мобільністю населення тощо.

Деяке поліпшення макроекономічної ситуації в країні з кінця 90-х років збіглося в часі з відносною стабілізацією основних параметрів зайнятості населення, призупиненням різкого падіння його життєвого рівня, з підвищенням навчальної активності молоді, початком формування більш сталих соціальних зв'язків. Однак і досі немає необхідної узгодженості між економічним зростанням і соціальною ефективністю реформування, а дія основних маргіналізуючих чинників в українському суспільстві і в поточному десятилітті лишається актуальною.

Підтримання започаткованої наприкінці минулого сторіччя тенденції „економічного відродження” в Україні, досягнення комплексності суспільного реформування, сталості та необхідного динамізму подальшого соціально-економічного розвитку нині визначальною мірою залежить від прискореного формування природної соціальної бази ринкових перетворень – середнього класу і, зокрема, від заповнення „соціальної середини” висококвалі-

ліфійованою, освіченою частиною економічно активного населення. Назріла структурна перебудова економіки на основі переходу на новий технологічний спосіб виробництва багаторазово підвищує значущість інтелектуалізації праці, ставить подальші успіхи суспільних реформ у залежність від освіченості й інноваційної сприйнятливості персоналу, від зусиль професіоналів та їх зацікавленості у підвищенні ефективності виробництва. У ході цієї перебудови зростатиме потреба у високоосвічених працівниках, що пов'язані з передовими технологіями, постійно оволодівають новими професійними навичками, мають широкі спеціальні знання і вміння, більшу автономію трудової діяльності.

Досвід розвинутих країн показує, що в міру перетворення професіоналізму на стратегію зайнятості та зростання соціальної значущості вищої освіти, саме освітньо-професійна вісь стає стрижневою у соціально-економічному розподілі населення. З професійним же виміром найчастіше тісно пов'язані такі чинники-критерії соціальної стратифікації, як рівень доходу та особистісна самоідентифікація, а також обсяг влади, ступінь соціального визнання й поваги тощо.

Необхідність визначення й активізації реальних трансформаційних сил сучасного українського суспільства, розширення соціальної бази ринкових реформ зумовлює актуальність дослідження особливостей соціально-економічної структури населення України в її освітньо-професійному вимірі. Спираючись на визначення людського суспільства відомим соціологом І. Валлерстайном як розумної структури або комплексу розумних структур, можемо твердити, що вивчення соціально-професійної структури, узагальнення її рис, дослідження процесів формування, дії та трансформації дає можливість наблизитися до осмислення загальних закономірностей руху суспільства у напрямі раціоналізації свого життя, встановлення специфічної „монополії знання”, актуалізації культурних, професійних, творчих якостей індивідів.

Аналіз досліджень і публікацій за обраною темою та цілі даної статті. Проблематика соціальної стратифікації є тією областю досліджень, в якій чи не найактивніше працювали західні соціологи. Хоча ледве не кожен відомий дослідник висував власну систему критеріїв соціально-класового поділу, однак, принаймні з другої половини минулого сторіччя, представники різних напрямів однак у визнанні того, що зайнятість, професія та ступінь освіченості виступають серед ключових ознак-факторів класифікації індивідів у сучасному суспільстві і є найбільш прийнятними індикаторами в описі соціально-економічних груп населення.

Уявлення про зумовленість соціально-економічної диференціації населення природним і технічним розподілом праці, спеціалізацією трудових функцій і, відповідно, про професійну належність індивідів як головний критерій соціальної стратифікації започатковано в рамках структурно-функціонального підходу (М.Вебер, Е.Дюркгейм, Е. Девіс, Т. Парсонс та ін.). Ідеї про пріоритет зайнятості, професії у системі соціальних ресурсів, що визначають соціально-економічні класи у своїх роботах розвивали П. Блау, О. Д. Данкен, Е. М. Едвардс, П. Россі, Д. Дж. Трейман та ін. При цьому у роботах Е. М. Едвардса закладено основи поєднання об'єктивних (оцінки професійного статусу) та суб'єктивних (самоідентифікація) характеристик соціально-класової належності [1], П. Блау й О.Д. Данкен для характеристики соціального становища окремих верств використовували професійну позицію у взаємозв'язку з рівнем освіти і доходу [2, р. 204–208], Д.Дж. Трейман здійснював порівняльний аналіз соціальних статусів за допомогою шкали професійного престижу тощо [3]. Серед дослідників, що у різні періоди аналізували соціально-класові утворення на основі багатофакторних моделей соціальної ієрархії із залученням освітньо-професійних чинників, слід згадати також Г.Гензбума, Д.Греймана, Г.Ленські, П.Сорокіна [4, р. 201–239; 5, с. 297–373].

На непересічній ролі освіти у формуванні соціально-економічного статусу індивідів акцентували увагу представники теорії „людського капіталу” (Г.Беккер, Я.Мінсер, Т.Шульц), рівень та якість освіти як один із чинників висхідної соціальної мобільності досліджували А.Г. Гелсі, К. Дженкс, Дж. Коулмен. До прихильників популярного нині судження про те, що сучасне постіндустріальне суспільство рухається в напрямі встановлення „монополії знання”, котра йде на зміну владі власності і матеріального багатства, й саме професія стає „основним капіталом”(термін П. Бурдьє [6, р.103]) можна зарахувати таких відомих західних дослідників, як Д. Белл, Дж. Гелбрейт, Е. Гоулднер, Р. Міллс та ін. Наукові пошуки останніх десятиріч у площині освітньо-професійного виміру соціальної стратифікації пов’язані з розробкою концепцій “нового класу інтелектуалів та інтелігенції” (Е. Гоулднер), „службового класу” (Н. Аберкромбі, Дж. Голдторп, Д. Дарендорф, М. Севедж) з їх незмінним акцентом на високоосвічених верствах населення, специфічній культурі та соціально-трудових відносинах.

Аналіз новітніх процесів трансформації соціально-економічних структур населення на пострадянському просторі крізь призму освітньо-професійних зрушень здійснюють А. Атоян, Т. Заславська, С. Краснодарська, О. Куценко, Е. Лібанова, В. Мандибура, В. Паніотто, І. Попова, В. Савченко, В. Хмелько, інші економісти та соціологи. Дослідники оцінюють роль професійної позиції у формуванні соціально-економічного статусу в перехідний період (О. Куценко, Е. Лібанова) та досліджують проблеми статистичного вимірювання соціально-професійної стратифікації (Е. Лібанова), аналізують прояви маргінальності у сфері праці (А. Атоян, С. Краснодарська, В. Мандибура, І. Попова), розглядають освіту і професійну підготовку у контексті формування людського капіталу (О. Грішнова), аналізують професійно-кваліфікаційні характеристики населення (Л. Лісогор, В. Савченко) тощо.

Мета даної роботи полягає у тому, щоб на основі матеріалів Всеукраїнського перепису населення (що є єдиним джерелом вичерпної інформації щодо його професійних та освітніх ознак) проаналізувати сучасний професійний склад та освітній рівень зайнятого населення України, виявити типові відмінності у рівнях освіти різних професійних груп працівників, спробувати оцінити чисельність та охарактеризувати соціально-демографічну специфіку окремих перспективних соціально-професійних верств зайнятого населення (зокрема „нового класу”) тощо.

Населення України традиційно відзначається доволі високим освітнім рівнем « одним із найвищих серед країн Східної та Центральної Європи, а також відсутністю скільки-небудь помітних гендерних диспропорцій у цій сфері. І в трансформаційний період в цілому збереглися традиції високої навчальної активності та освіченості, що значною мірою й „підживлює” надії на сприятливі перспективи структурно-технологічної перебудови української економіки, на можливість необхідних зрушень у соціально-професійному складі зайнятого населення.

Згідно з розрахунками на основі даних Всеукраїнського перепису населення 2001 року, освітній рівень всього населення нашої країни в термінах середньої тривалості навчання становить 10,3 року, зайнятого населення – 11,5 року. З огляду на те, що основа середнього класу у розвинутих країнах « це люди з вищою освітою, в Україні за освітнім критерієм до вищих і середніх верств мало б належати близько половини зайнятого населення, адже саме такою є в ній частка зайнятих економічною діяльністю осіб з вищою освітою (різних рівнів). При цьому на момент перепису п’ята частина зайнятих чоловіків і троє з кожних тринадцяти жінок мали повну вищу освіту. Вже традиційною особливістю диференціації освітнього рівня населення країни (як всього, так і зайнятого) є істотніші міжпоселенські, ніж статеві його відмінності (див. рис. 1).

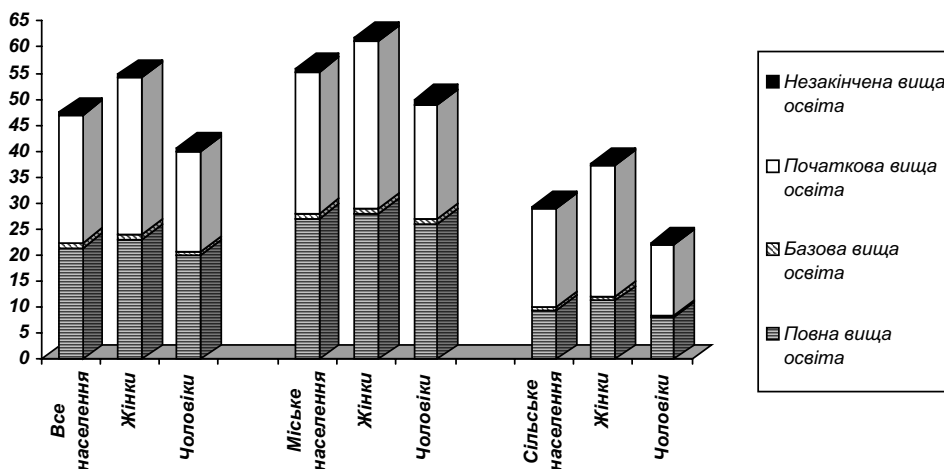

Рис. 1. Частка осіб з вищою освітою (різних рівнів) у складі зайнятого населення України за типом поселення і статтю (станом на 5 грудня 2001 року).

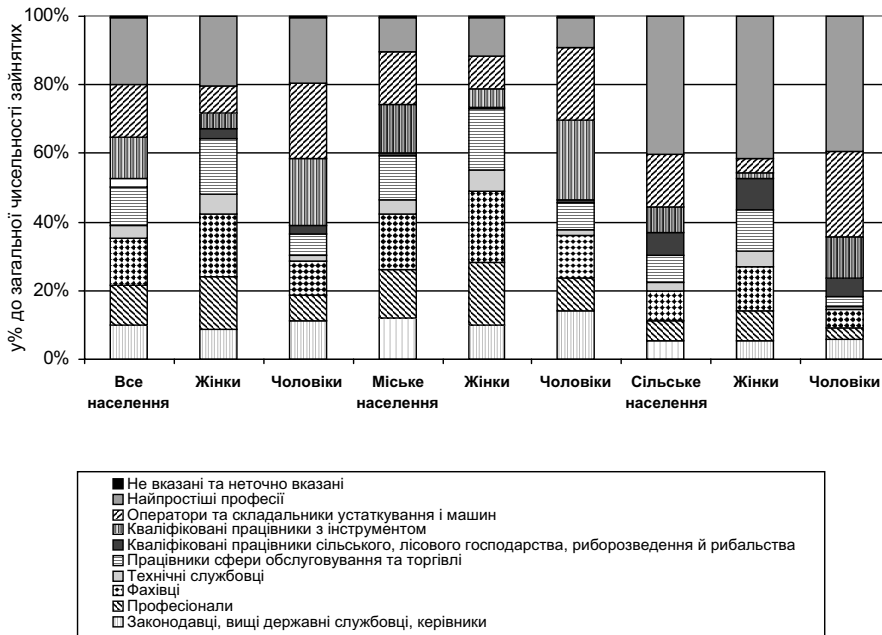
Серед зайнятих економічною діяльністю городян майже вдвічі більше, ніж серед сільських жителів, осіб з вищою освітою (всіх рівнів), а з повною вищою освітою – понад 2,8 раза. Найменш освічена група зайнятих – сільські чоловіки « майже втричі відстають за часткою осіб з вищою освітою від лідируючої групи « міських жінок (за освітнім рівнем „повна вища освіта” – у 3,4 раза). На противагу міжпоселенським відмінностям, певна статева освітня перевага жінок над чоловіками (доволі відчутна насамперед у сільській місцевості) формується, здебільшого, за рахунок таких рівнів, як „початкова вища освіта” та „базова вища освіта”.

У віковому розрізі перевагу за часткою зайнятих з вищою освітою мають старші групи населення (максимальне значення – понад 2/3, при цьому майже 2/5 осіб з повною вищою освітою припадає на післяпрацевдатний інтервал 65–69 років), що пояснюється, на наш погляд, специфічною „вибірковістю” зайнятості пенсіонерів в Україні, за якої серед літніх працівників робоче місце частіше вдається зберегти особам з більш високим освітньо-кваліфікаційним рівнем.¹ Найбільша частка високоосвічених в інтервалі працевдатного віку зафіксована серед 35–39-річних зайнятих, майже половина їх має вищу освіту, в тому числі двоє з кожних дев’яти найбільше високоосвічених осіб « повну вищу, причому зайняті суміжних вікових груп (30–34 та 40–44 роки) відстають від даної групи незначно.

Представити професійний склад зайнятих в узагальненому вигляді за підсумками перепису населення дає можливість розподіл за заняттями, які охоплюють всі види трудової активності, що є джерелами отримання засобів до існування. Заняття « це вид (рід) діяльності, посада чи виконувана робота, що характеризує предметний зміст праці, ступінь її інтелектуальності, кваліфікаційний рівень, потрібну освіту, рівень технічної оснащеності. За вітчизняних виробничо-господарських і технологічних умов наявні вагомні соціокультурні відмінності між переважно розумовою і фізичною працею, промисловою й сільськогосподарською тощо, зберігається надто висока частка зайнятих ручною працею (нерідко пов’язаною з докладанням значних фізичних зусиль), що потребує мінімаль-

¹ При тому, що рівень зайнятості всіх 60–64-річних осіб в Україні на момент перепису населення становив 11,8%, 65–69-річних – 5,6%, старших 70 років – 1,2%, відповідні повікові показники зайнятості літніх осіб, що мають вищу освіту, дорівнювали 22,5%, 13,4% та 3,7%.

ної професійної підготовки та не передбачає скільки-небудь високого освітньо-кваліфікаційного рівня. Так, саме представники „найпростіших професій” є найчисленнішою з-поміж професійних груп всього зайнятого населення України (див. рис. 2). Дві інші вагомні групи робітничих професій – „оператори та складальники устаткування і машин” та „кваліфіковані працівники з інструментом”, які здебільшого пов’язані з виконанням робіт середньої кваліфікації, за чисельністю зайнятих посідають відповідно друге й четверте місця у переліку всіх занять.

Рис. 2. Розподіл зайнятого населення України за групами занять (станом на 5 грудня 2001 року)

Серед „білих комірців”² в Україні найчисленнішою є група „фахівці”³, до якої на момент перепису населення належали двоє з кожних одинадцяти зайнятих жінок і десята частина чоловіків. Наступною за чисельністю у їх складі є сукупність працівників, зайнятих розумовою працею більш високого рівня складності та творчого характеру – „професіонали”⁴, яких представляла кожна дев’ята працююча особа. Внесок даної групи у

² „Білі комірці” – поняття, що використовується для опису всіх працівників, зайнятих розумовою працею, однак останнім часом воно все більшою мірою пов’язується з її нижчими рівнями; відповідно, „сині комірці” – термін для позначення працівників, зайнятих переважно фізичною працею [7, с. 16, 287].

³ Група „фахівці” охоплює професії, що потребують знань в одній чи більше галузях природознавчих, технічних чи гуманітарних наук; професійні завдання полягають у виконанні спеціальних робіт, пов’язаних із застосуванням положень та використанням методів відповідних наук.

⁴ Група „професіонали” охоплює професії, що передбачають високий рівень знань у галузі фізичних, математичних, технічних, біологічних, агрономічних, медичних чи то гуманітарних наук; професійні завдання полягають у збільшенні існуючого фонду (обсягу) знань, застосуванні концепцій, теорій та методів для розв’язання певних проблем чи у систематизованому викладенні відповідних дисциплін у повному обсязі.

професійну структуру зайнятих жінок вдвічі більший, ніж у чоловіків. Жінки мають значну чисельну перевагу серед представників двох вищеозначених груп занять, а також у складі найнижчої за рівнем професійних завдань і найменшої за чисельністю групи „білих комерців” – „технічних службовців”⁵, а чоловіки переважають серед „законодавців, вищих державних службовців та керівників”⁶ (на 100 зайнятих жінок у цій професійній групі припадає 135 чоловіків). При цьому в межах даної групи занять участь жінок послідовно скорочується в напрямку руху до елітних верств населення, з переходом до вищих ешелонів влади. Якщо у складі керівників окремих структурних підрозділів жінок понад 46%, серед керівників малих підприємств (без апарату управління) – близько 33%, то у складі вищих державних службовців їх лише близько п’ятої частини, і тільки двоє з кожних п’ятнадцяти законодавців представлено жінками.

А загалом сумарна частка зайнятих переважно розумовою працею (до них традиційно відносять представників чотирьох вищеназваних груп занять) у жінок України помітно вища (48,9%), ніж у чоловіків (30,2%); абсолютна чисельність жінок – „білих комерців” у півтора раза перевищує відповідну кількість чоловіків. Зазначимо при цьому, що вищеозначені „білокомерцеві” групи занять охоплюють широке коло професій, пов’язаних зі здійсненням різнопланових функцій, що часто значно відрізняються за ступенем складності, відповідальності, потребують різного рівня освіти та кваліфікації, і отже, посідають різне місце на шкалі суспільного престижу занять, мають істотні відмінності щодо рівня оплати відповідних професійних видів робіт тощо. Жіноча ж перевага значною мірою формується за рахунок представників тих занять, що потребують відносно нижчого професійно-кваліфікаційного рівня (фахівці), а також групи технічних службовців, які виконують переважно функціональні обов’язки, що найчастіше не передбачають наявності вищої освіти. Однак і у групі „професіоналів” (за загальної чисельної переваги жінок) вони часто домінують саме у найбільш „фемінізованих” підгрупах занять, що представлені спеціалістами відносно нижчої кваліфікації з числа працівників даної професійної групи. Так, серед викладачів (найчисленнішої підгрупи жінок професіоналів) понад 2/3 жінок працюють у середніх навчальних закладах (чоловіків-викладачів – 55%), понад 15% – вчителі початкової школи та працівники дошкільних закладів (проти 2% у чоловіків) і лише 12% припадає на викладачів університетів та вищих навчальних закладів (тоді як у чоловіків – понад 36%).

Стосовно особливостей повікових змін показників розподілу населення за заняттями, маємо констатувати зростання з віком питомої ваги професіоналів (максимальною вона є серед зайнятих 65–69 років), збільшення внеску законодавців, вищих державних службовців, керівників у професійну структуру зайнятих (аж до 60–64-річного віку), тобто підвищення частки представників тих професійних груп, які потребують найбільш високого освітньо-кваліфікаційного рівня, що віддзеркалює процеси соціально-професійного сходження з віком.

⁵ Група „технічні службовці” вміщує професії, що передбачають знання, необхідні для підготовки, збереження чи відновлення інформації та проведення обчислень.

⁶ Група „законодавці, вищі державні службовці, керівники” охоплює широке коло професій, пов’язаних зі здійсненням різноманітних функцій управління і керівництва, які у цілому істотно відрізняються за своєю складністю і відповідальністю: професії, пов’язані з визначенням та формуванням державної політики, законодавчим регулюванням; з вищим державним управлінням; правосуддям та прокурорським наглядом; керівництвом об’єднаннями підприємств, підприємствами, установами, організаціями та їхніми підрозділами.

Серед „сіньокомірцевих” груп занять⁷ яскраво виражену спрямованість повікових змін внеску у професійну структуру зайнятих демонструють хіба що „працівники сфери обслуговування й торгівлі” та представники „найпростіших професій”. Трудомістки обслуговування й торгівля, де у країнах з перехідною економікою досить високою є частка низькокваліфікованої праці [8, с.38] – найбільш приваблива сфера реалізації трудової активності для молоді, а з віком частка „працівників сфери обслуговування й торгівлі” серед зайнятих послідовно зменшується. Повікова крива частки представників „найпростіших професій” має два „піки”, що припадають на наймолодшу (15–19 рр.) та найстаршу (70 р. і більше) групи зайнятих і відображає як труднощі з працевлаштуванням професійно незрілої молоді, так і значною мірою вимушену зайнятість вельми літніх пенсіонерів на низькокваліфікованих роботах.

Разючі розбіжності між професійним складом зайнятих у містах і в селах України (див. рис.2) виявляються як у площині поділу на „білокомірцеві” й „сіньокомірцеві” групи занять, так і у межах окремих груп. Домінантною рисою цих міжпоселенських відмінностей є, насамперед, концентрація значної частини зайнятих сільських жителів у групі занять „найпростіші професії”, до якої станом на кінець 2001р. належали двоє з кожних п’яти трудівників села. Дві третини селян-представників найпростіших професій становили працюючі в особистому підсобному господарстві, кожен сьомий був працівником на низькокваліфікованих ручних роботах у сільському господарстві, більш-менш значною була ще чисельність сторожів та прибиральників службових приміщень. Природно, що значно більш вагомою серед сільських зайнятих, порівняно з городянами, є також частка кваліфікованих працівників сільського, лісового господарства, риборозведення й рибальства. Невисока питома вага серед сільських зайнятих представників усіх білокомірцевих професійних груп (сумарна частка яких становить 22,6% проти 46,5% – у містах), а почасти – й таких груп „синіх комірців”, як працівники сфери обслуговування й торгівлі та кваліфіковані працівники з інструментом відбиває одномірність та, певною мірою, архаїчність соціально-професійного портрета сільського населення, що формується на тлі однобокого, збідненого економічного буття вітчизняного села, слабкого розвитку або ж занепаду інфраструктури (особливо соціальної), а відтак – надто обмежених можливостей для повноцінної професійної самореалізації сільських трудівників.

Відмінності, пов’язані з характером праці, виявляються водночас з розбіжностями в інших площинах соціально-економічної диференціації, причому найтісніше вони пов’язані саме з розбіжностями в освітньому рівні.

⁷ До них традиційно належать „працівники сфери обслуговування і торгівлі”, „кваліфіковані працівники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства”, „кваліфіковані працівники з інструментом”, „оператори і складальники устаткування та машин”, „найпростіші професії”. Група „працівники сфери обслуговування і торгівлі” охоплює професії, що передбачають знання, необхідні для надання послуг чи торгівлі в крамницях та на ринках; „кваліфіковані працівники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства” – професії, що передбачають знання, необхідні для сільськогосподарського виробництва, лісового господарства, риборозведення та рибного промислу; група „кваліфіковані працівники з інструментом” вміщує професії, що передбачають знання, необхідні для вибору способів використання матеріалів та інструментів, визначення стадій робочого процесу, характеристик та призначення кінцевої продукції; „оператори та складальники устаткування і машин” – професії, що передбачають знання, необхідні для експлуатації та нагляду за роботою устаткування і машин, у тому числі високоавтоматизованих, а також для їх складання; „найпростіші професії” – охоплює роботи, що потребують знань для виконання простих завдань з використанням ручних інструментів, у деяких випадках із значними фізичними зусиллями. (Пункти 3–7 подано за словником занять для кодування відповідей на 15 питання переписного листа Всеукраїнського перепису населення 2001 року про основне заняття. – С. 5– 7).

Таблиця 1

Рівень освіти зайнятого населення України за заняттями
(за даними перепису населення 2001 р.)

Заняття	Частка зайнятих (%), які мають освіту					Частка тих (%), хто не має початкової загальної освіти	Неписьменні		
	Повну вищу	Базову вищу	Початкову вищу	Незакінчену вищу	Повну загальну середню			Базову загальну середню	Початкову загальну
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	53,5	1,1	29,4	0,8	13,9	1,3	0,0	0,0	-
Професіонали	81,4	1,2	14,0	0,4	2,9	0,1	0,0	0,0	0,0
Фахівці	23,5	1,9	50,1	0,9	22,3	1,3	0,1	0,0	0,0
Технічні службовці	12,3	1,3	29,3	0,8	49,3	6,7	0,3	0,0	0,0
Працівники сфери обслуговування та торгівлі	9,1	0,8	27,0	0,7	53,2	8,3	0,8	0,1	0,0
Кваліфіковані працівники сільського та лісового господарства, виробництва та рибальства	3,9	0,3	12,9	0,3	57,0	22,6	2,8	0,2	0,0
Кваліфіковані працівники з інструментом	4,8	0,5	21,4	0,6	61,4	10,2	1,0	0,1	0,0
Оператори та складальники устаткування і машин	4,0	0,5	18,8	0,5	64,9	10,5	0,8	0,0	0,0
Найпростіші професії	3,6	0,4	15,7	0,4	58,9	18,4	2,3	0,2	0,1
Всі заняття	21,4	0,9	24,5	0,6	43,0	8,6	0,9	0,1	0,0

Розраховано за даними Державного комітету статистики України

Найосвіченіша група зайнятих – професіонали, практично суцільно з вищою освітою різних рівнів, переважно мають повну вищу освіту. Серед осіб, які обіймають посади професіоналів, найвищим освітнім рівнем відзначаються професіонали у галузі біологічних, агрономічних і медичних наук (понад 92% мають повну вищу освіту і при цьому майже стовідсотково – вищу освіту різних рівнів) та викладачі (89% з повною вищою освітою, а осіб з вищою освітою всіх рівнів – понад 98%). До підгруп професіоналів з відчутно менш високим освітнім рівнем належать зайняті в галузі суспільно-політичних та гуманітарних наук (дещо більше 56% мають повну вищу освіту, близько 92% – вищу освіту всіх рівнів), у галузі мистецтва (близько 58% та 88% відповідно), а також служителі релігійних культів, менше половини з яких (близько 44%) мають повну вищу і майже 26% – базову і неповну вищу освіту.

В елітній групі законодавців, вищих державних службовців та керівників, більше половини представників якої мають повну вищу освіту та майже третина – базову і неповну вищу (див. табл. 1), рівень освіти зростає в міру підйому по щаблях соціально-професійної ієрархії: найбільше осіб з повною вищою освітою серед законодавців (понад 93%) та вищих державних службовців (понад 90%). А от серед керівників структурних підрозділів особи з повною вищою освітою становлять лише половину від їх загальної чисельності, у складі керівників малих підприємств (без апарату управління) – і того менше (48%).

Хоча близько чверті представників „білокомірцевої” професійної групи фахівців мають повну вищу освіту, модальним рівнем для цієї групи є початкова вища освіта (половина фахівців), а близько чверті не мають вищої освіти. Найвищим освітнім рівнем вирізняються фахівці, пов’язані з дипломатичною роботою, фахівці-логопеди, окремі державні інспектори (державні податкові інспектори, ревізори-інспектори податкової та ін.) та фахівці, що керують літальними апаратами і забезпечують польоти (пілоти та наставники-пілоти авіаційного загону, льотчики-випробувачі (спостерігачі) тощо).

Технічні службовці відстають від вищезазначених „білокомірцевих” груп і за освітньою структурою швидше примикають до першої групи „синіх комірців” – працівників сфери торгівлі та послуг (недарма й у соціологічній літературі ряд представників цих двох різних професійних груп подеколи відносять до однієї соціальної страти – „нижчого середнього класу”, „проміжного класу” тощо [9, с.7–13; 10, р. 38–39]). Модальною для зайнятих обох професійних груп є повна загальна освіта, але ступінь концентрації працівників обслуговування й торгівлі у цій освітній групі є дещо вищим, ніж щодо технічних службовців. Натомість серед останніх все ж порівняно більше осіб з вищою освітою, в тому числі за рахунок найбільш освічених підгруп, у яких особи з вищою освітою становлять 52%: секретарі та службовці, що виконують операції за допомогою клавіатури та касири (в т.ч. касири в банках) і білетери. Привертає увагу висока частка зайнятих з початковою вищою освітою у складі обох досліджуваних груп при більшій, ніж в інших професійних групах питомій вазі молоді (віком 14–27 років), для якої як рівень початкової вищої освіти, так і зайнятість на посадах технічних службовців або ж працівників сфери обслуговування й торгівлі може стати лише проміжною сходинкою на шляху подальшого соціально-професійного сходження.

Як видно з таблиці 1, інші „синьокомірцеві” групи занять також характеризуються переважанням у своєму складі осіб з повною загальною освітою. За часткою осіб з вищою освітою (різних рівнів) серед представників робітничих професій лідирують кваліфіковані працівники з інструментом, незначно поступаються їм оператори і складальники устаткування та машин, за ними слідують представники найпростіших професій. Та найменш освіченими виявляються кваліфіковані працівники сільського та лісового господарства, риборозведення і рибальства. Та обставина, що кожен п’ятий зайнятий із найчисленнішої

групи „найпростіші професії” має явно незатребувану у даному випадку вищу освіту, є чи не найпоказовішим свідченням диспропорцій освітньо-професійної структури населення України. Троє з кожних семи освічених представників найпростіших професій – це працюючі в особистому підсобному господарстві, переважно – сільські трудівники, частіше жінки. Крім того, у складі найосвіченіших осіб, що належать до найпростіших професій, немало працюючих на низькокваліфікованих ручних роботах у сільському господарстві, сторожів, комірників, підсобних працівників, прибиральниць службових приміщень. Демографічні характеристики цих контингентів (висока частка жінок, осіб післяпрацевдатного віку тощо) та переважання серед них сільських жителів підтверджують вимушений характер зайнятості освічених осіб найпростішими професіями, а також і деякими іншими видами „синьокмірцевих” занять (наприклад, у сфері торгівлі та послуг й ін.), що зумовлено загостренням проблем зайнятості та безробіття, неадекватною оплатою складної професійної праці, а у сільській місцевості – й крайньою обмеженістю робочих місць, що потребують високої освітньо-професійної підготовки.

Таблиця 2

Розподіл осіб з вищою освітою за заняттями і статтю в Україні
(за даними перепису населення 2001 р.)

Групи занять	Особи з повною вищою освітою (у % до підсумку)		Особи з базовою та неповною вищою освітою* (у % до підсумку)		Частка жінок (%) серед зайнятих	
	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	з повною вищою освітою	з базовою та неповною вищою освітою*
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	18,3	32,2	10,0	14,9	38,3	49,6
Професіонали	53,5	32,2	8,5	4,4	64,4	73,7
Фахівці	14,4	16,3	36,1	16,9	49,1	75,8
Технічні службовці	2,9	1,1	6,2	1,7	73,7	83,9
Працівники сфери обслуговування та торгівлі	5,0	4,4	15,4	7,7	55,3	74,5
Кваліфіковані працівники сільського, лісового господарства, риборозведення і рибальства	0,2	0,7	1,2	1,5	26,0	52,9
Кваліфіковані працівники з інструментом	0,8	4,8	3,4	20,7	15,4	19,6
Оператори та складальники устаткування і машин	1,8	4,0	6,4	19,5	14,6	32,3
Найпростіші професії	2,8	3,9	12,6	12,3	43,8	60,0
Неточно вказані та не вказані	0,3	0,4	0,2	0,4	40,2	45,7
Всі заняття	10	100	10	100	52,1	59,4

* початкова та незакінчена вища сумарно

Розраховано за даними Державного комітету статистики України

Порівняльний аналіз освітньої структури представників різних професійних груп жінок і чоловіків вказує на відносно більшу нерівномірність розподілу чоловіків за освітніми рівнями. Освітня структура чоловіків за більшістю занять не позбавлена крайнощів:

порівняно вищими є у них частки осіб, що знаходяться на протилежних полюсах освітнього спектра (як у групі „повна” вища освіта, так і серед тих, хто не має й повної загальної освіти). У жінок (у тому числі й найбільш освічених) за чисельної переваги за „білокомірцевими” заняттями (за винятком вищої законодавчо-керівної ланки), порівняно більша їх частка „міститься” у серединних освітніх групах (переважно базової й неповної вищої освіти). Дані табл. 2 дозволяють судити про особливості демографічного складу окремих освітньо-професійних груп зайнятих та почасти – про ефективність використання вищої освіти за статтю.

Понад половину найосвіченіших жінок і близько третини зайнятих чоловіків з вищою освітою обіймають посади, що передбачають наявність високого рівня знань у галузі природничих, технічних, гуманітарних та інших наук, тобто належать до групи професіоналів. Дана професійна група щодо концентрації жінок з вищою освітою не має собі рівних, а у чоловіків вона на рівних конкурує з групою професій, пов’язаних зі здійсненням різноманітних функцій управління і керівництва (законодавці, вищі державні службовці, керівники), в якій представництво чоловіків з вищою освітою (особливо повною) традиційно є значно вагомішим.

Найбільш фемінізованою групою занять, у межах якої освітній рівень жінок з вищою освітою не знаходить свого ефективного застосування, є „білокомірцева” група технічних службовців. А „синьокмірцевим” групам „кваліфікованих працівників з інструментом” та „операторів і складальників устаткування й машин” властива низька ефективність використання освіти чоловіків з повною та базовою вищою освітою, оскільки серед працівників цих груп (як усіх, так і високоосвічених) переважають саме чоловіки. Зайнятість високоосвічених чоловіків у вищевказаних групах робітничих професій, як правило, зумовлена труднощами працевлаштування за спеціальністю, незатребуваністю професійних знань і навичок окремих категорій високоосвічених працівників, втратою спеціалістами окремих галузей економіки соціальної перспективи, а також загальною розбалансованістю ланцюга „освіта—професія—дохід” (що, до речі, притаманна більшості пострадянських країн). Високоосвіченим працівникам, зайнятим на тих „синьокмірцевих” посадах, що не потребують високого освітньо-кваліфікаційного рівня (особливо у нижньому секторі найпростіших професій), як правило, притаманні ознаки соціальної маргінальності. Необхідність забезпечення більш-менш прийняттого щодо утримання сім’ї заробітку змушує їх шукати роботу, що не відповідає професійному, освітньому статусу, життєвому стилю. Внаслідок цього соціально-професійний розподіл населення набув рис умовності, відбувається часта і не завжди закономірно-виправдана зміна професій індивідами, схильними до пошуку своєї „ринкової ніші”, шляхів економічного виживання й підвищення добробуту.

В сучасних умовах певної декомпозиції соціально-економічної структури населення України важко (а можливо ще й зарано) дати однозначну оцінку спрямованості змін у соціально-професійному складі населення, виявити у ньому елементи (і тенденції), що можуть стати основою для формування соціальних груп і визрівання суспільних відносин, притаманних розвинутих західним країнам. Актуальною стосовно трансформаційного суспільства є й оцінка щодо вельми приблизної відповідності освітньо-професійного й власне соціально-класового поділу населення. Цілком усвідомлюючи певну умовність будь-якого роду аналогій-порівнянь соціально-професійних груп зайнятого населення України зі структурними „взірцями” суспільств пізнього індустріалізму і не претендуючи на відображення власне соціально-класової структури української людності, ми все ж здійснили спробу визначення у складі зайнятого населення нашої країни „нового класу”, критерії виділення якого (зайнятість висококваліфікованою професійною

працею, вища освіта та відносна автономія трудової діяльності) найбільш близькі, як нам уявляється, до обраного нами освітньо-професійного виміру соціальної стратифікації.

Спираючись на визначення форм „нового класу” Е. Гоулднером, а також класову схему Дж. Голдторпа та уявлення про „службовий” і „середні” класи М. Севеджа [10, р. 38–39; 11, р. 711–722; 12] та враховуючи результати здійсненого аналізу освітньо-професійної структури населення України, ми включили до складу вітчизняного, значною мірою потенційного „нового класу” осіб з вищою освітою, які належать до професійних груп „законодавці, вищі державні службовці, керівники” та „професіонали”. „Новий клас” вбудовується, таким чином, у простір традиційного вищого і середнього класів (насамперед, його „верхнього шару”) і, за оцінкою згідно з результатами перепису, становить близько п’ятої частини зайнятого населення України. Переважна більшість (майже 85%) осіб, які входять до його складу, проживають у міських поселеннях країни. П’ятеро з кожних дев’яти представників „нового класу” в Україні – жінки.

Вітчизняний „новий клас” кваліфікований як такий швидше за своїм історичним покликанням (стати рушійною силою новітніх суспільних трансформацій), аніж за наявною суспільною роллю та нинішнім соціально-економічним становищем (особливо щодо професіоналів) і може розглядатися як прообраз постіндустріального „нового класу”. Наш „новий клас”, як і суспільство в цілому, є ще внутрішньо розчленованим і навіть поляризованим. Передумови для інтеграції вищезгаданих соціально-професійних груп і систем їх цінностей, становлення дійсно „нового класу”, зростання ролі й впливу якого базується на „монополії знання”, у нашій країні тільки-но закладаються.

Висновки. Отже, у сучасних розвинутих суспільствах зайнятість, професійний та освітній рівень стають пріоритетними у системі соціальних ресурсів, які визначають соціально-економічну структуру населення. Освітньо-професійна структура є однією з основних складових соціально-економічної структури суспільства як системи, що складається із різних соціальних груп.

Незважаючи на доволі високий освітній рівень зайнятого населення України, його структура за заняттями відзначається наявністю диспропорцій, найбільш кричущою з яких слід визнати невиправдано високу частку представників найпростіших професій. Зберігаються вагомі міжпоселенські відмінності у рівні освіти зайнятих, вони поєднуються з особливою „архаїчністю” професійної структури сільських трудівників. Таким соціально-демографічним спільнотам, як молодь, чоловіки (порівняно з жінками) нині властива більша поляризація за освітньою ознакою. Мають місце певні гендерні обмеження щодо „доступу” до елітних соціально-професійних груп населення. Є підстави говорити про низьку ефективність використання освіти окремих груп зайнятого населення у трансформаційний період.

Вагомими обтяжуючими чинниками щодо подальшої трансформації соціально-професійної структури зайнятого населення відповідно до потреб інноваційної моделі економічного зростання є надто повільна структурно-технологічна перебудова економіки країни, її значне відставання за техніко-технологічним рівнем виробництва, а також відсутність системи безперервної освіти населення впродовж життя.

Просування структурно-технологічних змін, підвищення ефективності виробництва, успіхи у розвитку підприємництва в Україні нині значною мірою залежать від раціоналізації виробництва і адміністрування, від прискореного формування у високоосвічених професіоналів тих якостей, наявність яких дає можливість виконувати функцію справжніх лідерів суспільно-економічного життя, від ступеня громадянської активності інтелектуалів, прогресивності їх світогляду та зацікавленості в успіху реформ. Думається-

ся, що основна частина „нового класу” має бути зацікавлена й у підвищенні рівня соціальної справедливості, орієнтованої на узгодження інтересів особистості з інтересами всього суспільства.

Реалізація вітчизняним „новим класом” свого історичного покликання, а також збереження й примноження інтелектуального і культурного потенціалу нації, формування нової інтелектуальної еліти як суб'єкта громадянського суспільства, максимальне (наскільки це можливо) її перетинання-зближення з елітою політичною й економічною, яка досягла б свого високого становища переважно власними зусиллями, талантом та інтелектом, залежить від дії багатьох різнопланових чинників. Серед них, виходячи з контексту даного дослідження, нам хотілося б виділити такі, як якість освіти, адекватність суспільної оцінки складної професійної праці, розвиток соціально-трудового партнерства, накопичення в суспільстві гуманістичних цінностей тощо.

Отже, в міру суспільного прогресу відбувається перерозподіл владних функцій, прав і впливу „на користь” носіїв інтелектуального капіталу. Майбутнє країни дедалі більше залежить від ступеня активізації культурних, професійних, творчих якостей індивідів, все актуальнішим стає вислів Гіппократа: „Щасливі народи, які знають, що прекрасні люди служать їм захистом — не вежі і стіни, а мудрі поради мудрих людей”.

Джерела

1. *Edwards A.M.* Comparative Occupation Statistics for the United States, 1870 to 1940. — Washington: Government Printing Office, 1943;
2. *Blau P., Duncan O.D.* Measuring the Status of Occupations // Social Stratification in Sociological Perspective / Ed. by David B. Grusky. — Westview Press, 1994.
3. *Treiman Donald J.* Occupational Prestige in Comparative Perspective // Social Stratification in Sociological Perspective/ Ed. by David B. Grusky. — Westview Press, 1994.
4. *Ganzeboom H.B.G., Treiman D. J.* International Comparable Measures of Occupational Status // Social Science Research. — 1996. — № 25.
5. *Сорокин П.* Социальная стратификация и мобильность // Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992.
6. *Bourdieu P.* Distinction : A Social Critique of the Judgement of Taste. — London-New York: Routledge, 1986.
7. *Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. С.* Социологический словарь (пер. с англ.) — М.: ОАО “Изд-во «Экономика»”, 1999.
8. *Лісогор Л.* Оптимізація професійно-кваліфікаційних параметрів як умова підвищення конкурентоспроможності робочої сили в Україні // Україна: аспекти праці. — 2003. — № 3.
9. *Заславская Т.* Социально-экономическая структура современного российского общества // Экономические и социальные перемены: Мониторинг общественного мнения. — М.: ВЦИОМ, 1995. — № 6.
10. *Erikson R., Goldthorpe J.* The Constant Flux: A study of Class Mobility in industrial societies. — Oxford: Clarendon Press, 1992.
11. *Gouldner A.W.* The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class // Social Stratification in Sociological Perspective / Ed. by David B. Grusky. — Westview Press, 1994.
12. *Savage M., Butler T.* Assets and the middle classes in contemporary Britain // Social change and the middle classes. — London: UCL Press, 1995.